

VIZE A PERSPEKTIVY MALÝCH MORAVSKÝCH MĚST

Antonín Vaishar

Brněnská pobočka Ústavu geoniky AV ČR řeší výzkumný projekt Geografie malých moravských měst. Pozice malých měst v systému osídlení Moravy je do určité míry specifická i ve srovnání s jinými středoevropskými zeměmi. Po roce 1990 se výrazně změnila podmínka a předpoklady zajištění prosperity malých měst a objevily se její nové bariéry. Příspěvek se soustředil na možné budoucí funkce malých moravských měst při realizaci centrální úlohy vůči zázemí, ve výrobní sféře, v bydlení, rozvoji cestovního ruchu a při využití speciálních aktivit. Pozice malých měst se začíná výrazně diferencovat. Jen menší část z nich bude plnohodnotnými středisky mikroregionů. Ostatní mohou nalézt svou perspektivu ve specializaci nebo se stanou integrální součástí rurálního prostoru.

1. Úvod

Většina naší i světové urbanistické literatury se věnuje především velkým a středním městům. Tato města jsou součástí globálního systému osídlení, jsou nositeli sociálních kontaktů a informací a středisky, která převzala úkol integrovat regiony. Jiná literatura se věnuje venkovu jako druhému pólu sídelní struktury, periferním oblastem, kterým hrozí marginalizace, s níž je třeba se vyrovnat. V zahraniční literatuře i vědeckých asociacích a výzkumných projektech jsou malá města chápána jako součást venkova. Výrazem tohoto pojetí je mimo jiné vytvoření organizace ECOVAST (European Council for the Village and Small Town).

Po druhé světové válce procházela struktura osídlení v západoevropských zemích odlišným vývojem než u nás. Se zvyšováním hybnosti a koupěschopnosti obyvatelstva se stávala pro podstatnou část obyvatel běžně dosažitelnými střední a velká města jako střediska pracovních příležitostí, služeb, sociálních kontaktů a informací. Jejich vliv překryl centrální vliv malých měst, která tak ztrácela na významu. Mikroregionální struktura se začala rozpadat a malá města se skutečně začala přibližovat venkovu, i když byla často lépe vybavená než naše malá města.

U nás administrativní socialismus naopak do značné míry zakonzervoval sídelní strukturu čtyřicátých let 20. století. V rámci nivelizace podmínek života docházelo k přerozdělování prostředků ve prospěch méně rozvinutých a na úkor rozvinutějších regionů. I v malých městech byly lokalizovány nebo rozvíjeny významné podniky i s několika tisíci zaměstnanci, potřebná technická i sociální infrastruktura a stovky bytů. Na tuto strukturu navazovala i veřejná doprava, zatímco každodenní individuální doprava nebyla běžná ani v domácnostech, vlast-

ních automobil. Na druhé straně v rámci centrálně řízené střediskové soustavy osídlení se malá města ještě více vydělila z okolního venkovského prostředí mimo jiné i proto, že do střediskových obcí – tedy i malých měst – byla koncentrována bytová výstavba a lidé z okolních venkovských sídel se do malých měst stěhovali. Teprve po roce 1990 byly vytvořeny podmínky pro změnu této situace.

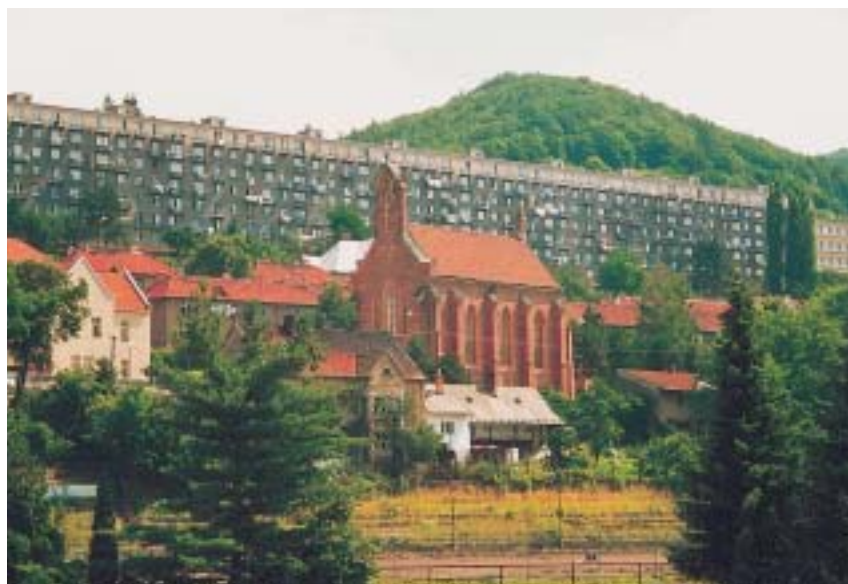
Určitou analogií v rámci Evropy představují malá města v alpském prostoru (Perlik-Bätzing 1999, Borsdorf-Paal 2000), který představuje vnitřní (západo) evropskou periferii, jejíž urbanizace se oproti jádrovým územím kontinentu rovněž opozdila.

Proces rozpadu mikroregionální struktury má v urbanizovaných zemích i další aspekt, který se nazývá dezurbanizace (counterurbanization - Daniel et al. 2001). Mají-li obyvatelé i poměrně vzdálených venkovských území možnost denně navštěvovat velká města, mají naopak obyvatelé velkých měst možnost vystěhovat se

na venkov, aniž by přerušili stávající pracovní či sociální kontakty. Bydlení na venkově totiž poskytuje zajímavou alternativu, která se vyznačuje nižším environmentálním zatížením, lepším kontaktem s přírodou, vyšší úrovní sociální kontroly, z níž vyplývá větší osobní bezpečnost. Nejde pochopitelně o návrat k rurálnímu způsobu života, ale o rozšiřování městského způsobu života do venkovského prostoru.

Tento proces v Česku zjevně probíhá, neboť malá města a velká a střední venkovská sídla jsou jedinými prvky české sídelní struktury, které zaznamenávají v posledních letech přírůstek obyvatelstva (Andrle 2000) – evidentně v důsledku vnitřní imigrace. Je otázkou, nakolik budou migrační proudy z velkých měst zachyceny právě malými městy, která jsou v našich podmínkách zpravidla lépe infrastrukturně vybavená než venkovská sídla.

Změnil se také vztah mezi výrobními silami a územní dělbou práce. Přejichod od kvantitativních (high-volume) ke kva-

Adamov: kontrast zbytku historické části a panelové výstavby

Boskovice: horní částí náměstí dominuje radnice

litativním (high-value) výrobním systémům přispěl k vytváření nových geografických struktur lidského kapitálu. Projevy tohoto kapitálu jsou znalosti, zkušenosti a inteligence (Clarke-Gaile 1998). I když lidským kapitálem disponují především velká města, střediska vysokého školství, vědy a kultury, hraje lidský kapitál v tomto novém pojetí velmi významnou úlohu i při diferenciaci malých měst.

Specifické postavení českých a moravských malých měst ve struktuře osídlení oproti sousedním zemím otvírá řadu otázek. Je zřejmé, že totožné procesy, které probíhají na západ od nás zhruba čtyřicet let, čekají i naši soustavu osídlení, a to pravděpodobně v rychlejší podobě. Nejdříve do tohoto procesu zřejmě vstoupily střední a západní Čechy, proto moravská (a s nimi i jiho a východočeská) malá města mohou představovat specifiku i v českých podmínkách. Není však jasné, zda vývoj bude totožný nebo modifikovaný. I když pouze nejvýznamnější z malých měst si udrží jistý centrální význam, roste atraktivnost řady z nich jako bydliště. Obecně lze říci, že ve struktuře malých měst je možno očekávat diferenciaci a funkční specializaci. Zatím ale jsou malá moravská města nepostradatelná pro udržení solidní úrovně venkova a jsou obranou proti jeho marginalizaci.

2. Geografie malých moravských měst

Vzhledem k výše uvedeným skutečnostem a předpokladům se problematika našich malých měst stala aktuální. Proto brněnská pobočka Ústavu geoniky Akademie věd ČR rozvinula projekt Geografie malých moravských měst. Předmětem výzkumu jsou postupně všechny obce se statutem města s méně než 15 tisíci obyvateli na historickém území Moravy. V první etapě, která byla ukončena v ro-

ce 2000, byla studována města Adamov, Bojkovice, Boskovice, Brumov-Bylnice, Brušperk, Březová nad Svitavou, Břidličná, Bučovice, Budišov nad Budišovkou, Bystřice nad Pernštejnem, Bystřice pod Hostýnem a Bzenec (Vaishar et al. 2000). V roce 2001 bude zahájena druhá etapa prací.

Výzkum vycházel z metod regionální geografie, to znamená z analýzy jednotlivých přírodních a sociálních prvků městského prostředí a ze syntézy, hodnotící interakce mezi těmito prvky. Analytické části hodnotí využití země, reliéf, půdy, povrchové i podzemní vody, živou přírodu a přírodní rizika, obyvatelstvo, ekonomiku podle jednotlivých odvětví, dopravu, cestovní ruch, bydlení. Syntetické části se snaží postihnout zákonitosti formování územně funkční struktury, stav životního prostředí a potenciální perspektivy daného města.

Hlavními metodami analytické práce je zpracování statistických dat, terénní výzkum, mapování a pořízení fotodokumentace, řízené rozhovory s představiteli města a důležitých subjektů, excerptce dostupné literatury, hodnocení údajů uveřejněných na Internetu a v tisku. Při syntetických úvahách je využíváno především brainstormingu, komparace a kartografické metody.

Cílem tohoto příspěvku je poukázat na některé obecné závěry, které se vynořily při zpracování měst první série, ve vztahu k perspektivám jednotlivých měst a jejich percepci ze strany rozhodujících subjektů.

Brušperk: historické centrum města

3. Podmínky a problémy prosperity malých moravských měst

Malá města představují ve středoevropském prostoru velmi důležitou úroveň národních systémů osídlení. Jejich historický vývoj byl diferencovaný. Některá byla založena panovníkem na ochranu jeho zájmů, jiná byla tržními středisky jednotlivých panství, opět jiná vznikla postupným vývojem z původně venkovských sídel. Rovněž doba jejich vzniku je rozdílná. Některá vznikla v době intenzivního zakládání měst ve 12. a 13. století, jiná jsou výsledkem pozdější kolonizace a některá získala městský charakter až v době průmyslové revoluce. Také jejich vývoj byl rozdílný. Některá malá města jsou po celou svou historii středisky svého zázemí, jiná svou funkci rozšířila nebo změnila v období stavby železnic a lokalizace průmyslových podniků, jiná ztratila část svého významu již v minulých stoletích. Pro současnost je však podstatný zejména vývoj v posledních padesáti letech.

Do námi definovaného souboru malých měst nespadá žádné okresní město. Hranice patnácti tisíc obyvatel byla stanovena mimo jiné s ohledem právě na tuto skutečnost. Okresní střediska byla totiž v období centrálně plánované ekonomiky výrazně zvýhodňována proti ostatním městům a byla do nich lokalizována podstatná část atraktivních (z tehdejšího hlediska) aktivit. Tato skutečnost se obecně

projevila v malých městech zpravidla buď jednostrannou orientací na průmysl nebo celkovým zaostáváním a marginalizací. Jen málo z nich mělo dostatečně silnou tradici a dokázalo rozvíjet v tehdejší době podceňovaný sektor služeb.

V souvislosti s důrazem, kladeným na těžký průmysl, byla v některých městech preferována jednoznačně průmyslová funkce, zpravidla na bázi jediného rozhodujícího podniku, provázená masovou výstavbou panelových bytových domů (Adamov, Břidličná, do značné míry i Bystřice nad Pernštejnem v souvislosti s těžbou uranu v nedaleké Dolní Rožínce). Jiná malá města však naopak zůstala stranou průmyslového rozvoje (Brušperk, do určité míry i Budišov nad Budišovkou).

V rámci definování střediskové soustavy osídlení se menší část malých měst stala středisky osídlení obvodního významu, většina z nich však pouze středisky osídlení místního významu, což pro ně znamenalo perspektivní pokles úrovně vybavenosti na úroveň mezi malými městy a střediskovými vesnicemi. Při slučování sídel však byla k většině malých měst administrativně přičleňována venkovská sídla mnohdy značně vzdálená.

Některá malá města byla omezena specifickými podmínkami. Například Budišov nad Budišovkou byl sevřen mezi ochranné území vodní nádrže Kružberk a vojenský prostor Libavá; Březová nad Svitavou byla podstatně omezena ochran-

ným územím březovského vodovodu atd. Bezprostředně po druhé světové válce byla z některých měst našeho souboru odsunuta většina německého obyvatelstva, které bylo nahrazeno imigranty z různých regionů (Budišov nad Budišovkou, Březová nad Svitavou, Břidličná).

Přes všechna negativa však i malá města, a pro ně důležité aktivity (například osobní doprava), dostávala prostřednictvím přerozdělovacích mechanismů nemalé prostředky ze státního rozpočtu, takže přinejmenším materiální stránka života jejich obyvatel byla do značné míry nivelizována.

Po roce 1990 se podmínky podstatně změnily. K nejzávažnějším změnám, které ovlivnily malá města patří zejména:

- Strukturální problémy měst, jejichž funkce spočívala na jednostranné průmyslové orientaci. Postupné přesouvání těžšího zaměstnanosti do služeb a do menších a středních podniků, které je účelné lokalizovat i v malých městech.
- Změna procesů přerozdělování, která vedla k prohloubení marginalizace malých měst v odlehklých regionech. Vznik nového marginálního pásu podél hranice se Slovenskem.
- Uvolnění nahromaděných sil lidského potenciálu, který dostal možnost rozhodovat se a podnikat. Rozvoj moderních telekomunikačních technologií, umožňující dosažitelnost informací i v malých městech.

- Procesy suburbanizace a dezurbanizace, znamenající přesun bydlení určitých skupin obyvatelstva z velkých měst do jejich blízkého i vzdálenějšího okolí. Zvětšování důrazu kladeného na kvalitu životního prostředí, kterou některá malá města zabezpečují lépe než velká. Praktické zastavení procesu masové výstavby bytových domů ve velkých a středních městech, které znamená zastavení nebo podstatné zeslabení odlivu obyvatel z malých měst do velkých.

Předpoklady, které mají jednotlivá malá města pro svou budoucí prosperitu, lze seskupit do následujících katego-

Bystřice pod Hostýnem: nová obchodní ulice v centru města

říí bez ohledu na pořadí důležitosti:

- **Ekonomická základna.** Jde o vybudovanou ekonomickou základnu a infrastrukturu a její adaptabilitu na měnící se podmínky současnosti. Důležitá je odvětvová struktura, diverzifikace odvětví a podniků, tradice výroby, zastoupení nevyrobních činností.
- **Poloha.** Jako důležitá se jeví poloha ve vztahu k významným střediskům osídlení, která však není dána jen vzdáleností, ale stále

více polohou u dálnice, rychlostní komunikace nebo železničního koridoru.

- **Speciální faktory.** Jde o zvláště výhodné podmínky pro rozvoj některé funkce, například na bázi cestovního ruchu dané historickými pamětihodnostmi, kulturními akcemi, kvalitou prostředí a podobně.
- **Lidský faktor.** Připravenost obyvatel města využít existujících podmínek. Je dána mimo jiné kvalifikací, zkušeností, přiměřenou sociální stabilitou, schopnostmi obyvatelstva a úrovní managementu města. Tento faktor lze považovat za nejdůležitější.

Z výše uvedených kategorií vyplývají i hlavní bariéry zajištění prosperity malých měst. Lze-li považovat lidský faktor za nejdůležitější, je pravděpodobné, že nejzávažnější bariéry najdeme právě v lidech. Není náhodou, že poměrně spolehlivým indikátorem budoucího vývoje města je stupeň rozvoje spolkové činnosti. Hlavní bariérou bývá nedostatek motivace, znalostí, schopností, zkušeností a možností přinést prospěch pro své město, ať už přímo jako podnikatel na správě města nebo nepřímou jako úspěšný podnikatel a plátec daní. Příčinami bývá nepříznivá vzdělanostní struktura, převažující zaměstnanecká psychologie s minimem konstruktivních aktivit, špatné sociální prostředí například jako důsledek imigračního charakteru města nebo i subjektivní faktory, například politické problémy při správě města nebo neúspěšná privatizace hlavních podniků. Negativně se na lidském faktoru mohou projevat i eko-

Bystřice nad Pernštejnem: část nové průmyslové zóny

nomické obtíže. Dlouhodobá nezaměstnanost v kombinaci s příliš měkkými podmínkami pro sociální podporu může vést k morální devastaci, spočívající v nezájmu obyvatel s nízkou kvalifikací o práci a jejich příživnickém způsobu života, přinášejícím projevy sociálně patologických jevů.

Působí ovšem i bariéry z dnešního pohledu objektivní, jakými jsou nepříznivá struktura ekonomické báze města, nepříznivá dopravní poloha, marginalita regionu, v němž město leží. Celkově nepříznivě se projevují i obecné problémy rozvoje podnikání v Česku, jakými jsou nepříznivé právní prostředí, malá dosažitelnost úvěrů a znehodnocení podnikatelského prostředí značným počtem podvodů, které nebyly právně ani morálně odsouzeny. Také nízká koupěschopnost obyvatel vyplývající z nezaměstnanosti a nízké úrovně příjmů v méně kvalifikovaných profesích je bariérou rozvoje podnikání.

4. Současné funkce malých měst

Teoreticky mohou malá města v budoucnosti rozvíjet následující hlavní funkce a jejich kombinace:

- **Středisková funkce.** Jen část studovaného souboru měst má dobře vyvinutý spádový obvod. Patří sem zejména Boskovice, dále Bystřice pod Hostýnem, Bučovice, Bystřice nad Pernštejnem. Toto jejich postavení bylo potvrzeno i při stanovení městských úřadů, na něž mají být převedeny některé kompetence okresních úřadů po jejich

očekávaném zrušení. Ostatní města souboru mají spádový obvod malý, nebo žádný. Příčinou omezení spádového obvodu bývá konkurence blízkých silnějších středisek, případně fyzickogeografické či umělé bariéry. Specifický případ představuje Bzenec, který se nachází v regionu s hustou strukturou malých měst řádově podobné hierarchie. V případě, kdy je malé město jednoznačným střediskem svého – byť nebohatého zázemí, je jeho perspektiva víceméně zřejmá. Zázemí rozšiřuje a stabilizuje lokální trh a přidává malému městu funkci převodní páky mezi urbánními a rurálními aktivitami.

- **Výrobní funkce.** Prakticky všechna sledovaná malá města kromě Brušperku měla v nedávné minulosti významnou průmyslovou výrobu, která byla preferována. V intenzitě a struktuře průmyslu však byly rozdíly. Adamov a Břidličná jsou jednostranně orientovanými průmyslovými sídlišti s jedním gigantickým průmyslovým podnikem. Také pro další města byl typický hlavní průmyslový podnik, jejich funkce však byly diverzifikovanější. V optimálním případě bylo v malém městě několik významnějších podniků pokud možno různých odvětví (Boskovice, Bučovice, Bystřice pod Hostýnem, Bzenec). V ekonomické struktuře některých malých měst hrálo ovšem ještě nezanedbatelnou úlohu i zemědělství. Výrobní funkce ztratily mnoho na své atraktivnosti, přesto však dosud před-

stavují významné aktivity pro malá města. Důležitým problémem se stala perspektiva jejich nejdůležitějších podniků. Ale i v případě, kdy je tato perspektiva nadějná, dochází ke snižování počtu pracovních příležitostí v souvislosti s nutností zvýšit produktivitu práce. Navíc prosperita založená na jediném vedoucím podniku znamená soustavné ohrožení města. Rozpad velkých podniků je často provázen vznikem malých závodů nebo řemeslných dílen téhož odvětví, zřizovaných bývalými pracovníky (například Bučovice). Jen v málo případech se v malých městech podařilo lokalizovat nové průmyslové podniky nebo dokonce odvětví. Výjimku představuje Bystřice nad Pernštejnem a její průmyslová zóna, v poslední době i Boskovice.

- **Bydlení.** Tato funkce je pochopitelně vlastní všem malým městům. V zásadě je řešena buď sídlišti bytových domů nebo čtvrtěmi rodinných domů, v obou případech doplněných nezbytnou infrastrukturou základního hierarchického stupně. Každé malé město usiluje o zlepšování kvality bydlení budováním a rekonstrukcí technických sítí (dokončováním případně rekonstrukcí vodovodů a kanalizací, budováním čistíren odpadních vod, digitalizací a kabelizací telefonní sítě, plynofikací atd.), aby maximálně přiblížila úroveň bydlení stavu ve velkých městech. Vedle měst, kde bydlení existuje jako funkce doplňující místní výrobní a jiné podniky, jsou však města, která již nyní nebo perspektivně považují bydlení za svou hlavní funkci. V minulosti byla takto pojímána například i Bystřice nad Pernštejnem, která sloužila především jako sídliště Uranových dolů Dolní Rožínka. Takovým případem je však i Brušperk, Březová nad Svitavou a částečně některá další města. Rozhodující pro realizaci této funkce je vedle kvalitního prostředí především dopravní napojení, zajišťující dosažitelnost středisek pracovních příležitostí a služeb. Tuto funkci tedy nemohou plnit Adamov či Břidličná, které mají převážující charakter panelových sídlišť, ale ani Budišov nad Budišovkou, který je stranou veškerých dopravních tras.
- **Cestovní ruch.** Jednou z možných funkcí, jejichž význam se do budoucna bude zvyšovat, je cestovní ruch. I když téměř žádné malé moravské město s výjimkou Luhačovic nemůže postavit

svou prosperitu výhradně nebo především na tomto odvětví, může jít o výraznou funkci doplňkovou. Rozhodující pro realizaci této funkce jsou objektivní podmínky (historické, kulturní, přírodní). Zatím prakticky každé malé město, které jsme procházeli, má na svém území nebo ve svém okolí atraktivní místa přinejmenším pro soft turismus. Rozhodující je schopnost místních obyvatel přesvědčit návštěvníky, že by měli navštívit právě jejich město a přimět je, aby v něm utratili své peníze.

- **Sociální funkce.** Domovy důchodců, případně dětské domovy jsou výhodnou aktivitou pro menší sídla, neboť představují státem zajišťovanou funkci, soustřeďující jisté množství kvalifikovaných pracovních sil na jejich obsluhu. Některá města (v našem souboru například Budišov nad Budišovkou) nedisponují žádnými perspektivními nosnými funkcemi. I z této situace lze udělat přednost, neboť taková malá města jsou ideální pro občany, kteří preferují klid a absenci vzruchů v příjemném prostředí, ale zároveň potřebují snadnou dosažitelnost alespoň základních služeb. Takoví lidé se najdou zejména v poproduktivních věkových kategoriích, jejichž příslušníci se do sídel s malými perspektivami stěhují a nahrazují tak mladé a kvalifikované obyvatele, kteří z takových sídel emigrují.
- **Speciální funkce.** Jednou z možných vizí malých měst je jejich specializace. Vedle výše uvedených funkcí přicházejí v úvahu i některé specializace méně obvyklé. Někdy jde o funkce, o něž není v běžných městech zájem. Může jít například o vojenskou posádku, uprchlické středisko, regionální skládku odpadů a podobně. Lze si představit – a zahraniční zkušenosti to potvrzují – že za určitých podmínek je možno založit budoucí prosperitu města i na takových a podobných speciálních funkcích.

5. Závěr

Situace malých moravských měst se zřejmě bude i nadále vyvíjet. Budou působit tendence, známé dosud ze západní Evropy, budou se projevovat důsledky ekonomické a sociální transformace, na úroveň malých měst se dostane rekonstrukce administrativní struktury státu. Je evidentní, že mezi malými městy proběhne vý-

razná diferenciaci. Menší část z nich se může stát reálnými středisky svého zázemí, odpovědnými za prosperitu celého mikroregionu. Šance jiných malých měst je ve specializaci, to znamená nalezení takové funkce nebo aktivity, která by mohla zaplnit volné místo na trhu v rámci územní dělby práce. Zbytek malých měst se zřejmě stane integrální součástí venkova. To by však nemělo být chápáno negativně, protože prostředí venkova bude v budoucnu poskytovat zajímavou alternativu pro bydlení určitých skupin populace.

V každém případě může studium procesů, probíhajících v současné době v malých moravských městech, poskytnout zajímavé poznatky nejen vlastivědného, ale i teoretického charakteru. Proto v něm hodlá brněnská pobočka Ústavu geoniky AV ČR pokračovat.

RNDr. Antonín Vaishar, CSc.
Ústav geoniky AV ČR
pobočka Brno

Literatura:

- Andrle, A.: *Ke koncepci osídlení České republiky. Veřejná správa 11, 2000, č.20, příloha*
- Borsdorf, A.-Paal, M.: *Die Alpine Stadt zwischen lokaler Veränderung und globaler Vernetzung. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien 2000, 147 s.*
- Clarke, S. E.-Gaile, G. L.: *The work of cities. University of Minnesota Press Minneapolis 1998, 282 s.*
- Daniels et al.: *Human Geography. Prentice Hall Harlow 2001, 560 s.*
- Perlik, M.-Bätzing, W.: *L'avenir des villes des Alpes. Verlag des Geographischen Institutes der Universität Bern, 1999*
- Vaishar, A. et al.: *Geografie malých moravských měst I [výzkumná zpráva]. Ústav geoniky AV ČR Brno 2000, 408 s.*